

Venskabs- træet

- en metode til at identificere,
visualisere og arbejde pædagogisk
med børns venskaber

Venskabstræet

- en metode til at identificere, visualisere og arbejde pædagogisk med børns venskaber

Forfattere: Erik Hønge og Anne Grete Nydam

Idé: Nancy Pedersen

Fotograf: Jane Andersen

Illustrationer: Malte W. Nielsen

1. oplag juni 2008. Trykt i 50 eksemplarer

Støttet af SL's og BUPL's Udviklings- og Forskningsfond

Trykt hos Århus Kommunes Kopicenter, Århus Rådhus, Århus Kommune

Det er tilladt at kopierer til eget brug

Indholdsfortegnelse

Forord	3
Udviklingsarbejdet kan anvendes i praksis.....	4
Det nødvendige perspektivbytte.....	4
Forstå barnets forståelse	5
Fra 'førbevidst' til bevidst.....	5
Det praktiske mesterskab.....	5
Det symbolske mesterskab	6
Børneperspektivet øger de faglige kompetencer	7
Børns venskaber	7
Venskaber er følelser	8
Drenge og piger	8
Venskaber giver selvværd og selvtillid	8
Definition på venskab mellem børn.....	9
Det åbne kvalitative interview	9
Differentierede spørgsmål	9
Bekræfte og anerkende.....	10
Øvelse er nødvendig	10
Nysgerrighed om barnet og 'venner'	11
En særlig og betydningsfuld samtale kræver ro og tid.....	11
Interviews og etik	11
Etisk fordring	12
Etiske principper for pædagogisk arbejde.....	12
En sociologisk metode	13
Kontekstafhængig viden.....	14
Venskabstræet og solen	15
At arbejde med venskabstræet og solen	15
Hvad skal den voksne søge svar på?	16
Venskabstræet.....	18
Æbler til udklip.....	19
Pædagogisk arbejde og perspektiv	21
Tre praksiseksempler på pædagogisk arbejde	22
1. Samtale med børnene om 'venner' og 'venskaber'	22
2. Et kreativt projekt i børnehaven	22
3. Et to-trins undervisningsforløb i børnehaveklassen - 2. klasse	23
Efterskrift.....	24
Litteraturliste.....	25
Bilag 1. Oversigt over eksempler til interviewspørgsmål	27
Bilag 2. Skabelon til orienteringsbrev til forældre	28
Bilag 3. Æbler til farvelægning og udklip.....	29

Forord

Denne rapport er udformet som en 'lærebog'. Dermed menes, at den er udformet med henblik på anvendelse i den pædagogiske praksis i dagtilbud og skoler – herunder skolefritidsordninger.

Lærebogen er det skriftlige resultat af et udviklingsarbejde, som er gennemført i perioden januar – juni 2008 i Århus Kommune. Sammen med lærebogen følger en kort evalueringsrapport til SL's og BUPL's Udviklingsfond.

Udviklingsarbejdet er gennemført med børnehavepædagoger fra den integrerede institution Kærgården samt børnehaveklasseledere, lærere og SFO-pædagoger fra Solbjergskolen (SFO og børnehaveklasse – 4. klasse). Alle er ansat i Århus Kommune. Lederne har ikke deltaget i udviklingsarbejdet, men drøftet og fulgt udviklingsprojektet løbende.

Projektet er gennemført under ledelse af viceskoleleder Anne Grete Nydam. Pædagogisk konsulent Erik Hønge ansat ved Videncenter for Pædagogisk Udvikling, Århus Kommune har bidraget i form af undervisning samt givet sparring til projektdeltagerne.

Det har været et fagligt udfordrende og udbytterigt projekt, som har koblet teori og praksis sammen. Projektet har udviklet en metode, der skaber indsigt, forståelse og overblik over børns venskaber set fra barnets perspektiv. Metoden identificerer og visualiserer venskabsrelationer mellem børn i 6 – 10 års alderen. Visualiseringen har form af et æbletræ.

Ud over at æbletræet udgør et sociogram, symboliserer træet kundskaber. Børnene får adgang til kundskaberne i kraft af og på grund af de essentielle venskabsrelationer. Endelig peges på, hvilke pædagogiske initiativer der kan igangsættes for at fremme børnenes og personalets forståelse af hvordan venskaber mellem børn kan etableres og udvikles.

Udviklingsarbejdet er støttet økonomisk af SL's og BUPL's Udviklings- og Forskningsfond, og lærebogen er skrevet af Anne Grete Nydam og Erik Hønge. Udviklingsarbejdets deltagere har bidraget til projektets forløb og resultater.

Vi håber, at materialet bruges aktivt til gavn for børnenes venskaber og trivsels-, lære- og udviklingsprocesser.

Tak til SL's og BUPL's Udviklings- og Forskningsfond.

Tak til de deltagende børn.

Anne Grete Nydam
Projektleder
Århus Kommune, juni 2008

Udviklingsarbejdet kan anvendes i praksis

Udviklingsarbejdet tager sit afsæt i Solbjergskolens skolefritidsordning (SFO), hvor SFO-pædagogerne Nancy Pedersen og Lisbeth G. Hansen gennem en periode har arbejdet med og udviklet børnenes venskabsrelationer. Forud har Nancy udformet og arbejdet med visualisering af børnenes venskaber i SFO'en.

Med henblik på at videreudvikle og formidle erfaringerne søgte SFO-leder Berthe Ørndrup, Solbjergskolen, fondsmidler, hvorved der kunne afvikles et egentligt udviklingsarbejde.

Målet med udviklingsarbejdet er at udvikle en metode til at registrere, beskrive og vurdere de 5 – 9 åriges sociale relationers betydning med særlig fokus på deres

'Dette giver mulighed for at kende til betydningen af børns relationer, hvorved kvaliteten af dokumentationen og evalueringen af det pædagogiske arbejde øges'

venskaber. Der har været særligt fokus på, at børnenes sociale kompetencer, relationer og venskaber i øget omfang er rammesættende for den pædagogiske praksis og kan gøres til genstand for en kvalificering af dokumentation og evaluering.

Ved at inddrage teorier om habitusbegrebet, børneperspektivet, det åbne kvalitative inter-

view og sociometri har det været projektets intention at udvikle en pædagogisk metode til at identificere, visualisere og arbejde pædagogisk kvalificerende med børns sociale relationer. Dette giver mulighed for at kende til betydningen af børns relationer, hvorved kvaliteten af dokumentationen og evalueringen af det pædagogiske arbejde øges.

Idet deltagerkredsen i projektet repræsenterer medarbejdere fra dagtilbud og skole – herunder SFO – gøres det muligt at arbejde med børns overgange og det tværfaglige perspektiv på tværs af institutioner og faggrupper, med mulighed for videndeling, kontinuitet og synergi mellem de pædagogiske faggrupper.

Processen i udviklingsarbejdet har været en vekselvirkning mellem undervisning, debat, refleksion og praksisforløb.

Projektet har udviklet anvendelse af en sociologisk metode. Der er udviklet et sociogram - kaldet 'Venskabstræet'. Venskabstræet er således et resultat af interviews med børn visualiseret i et sociogram.

Materialet er velegnet til at arbejde med det åbne kvalitative interview, sociogrammer og konkrete ideer til inspiration i pædagogisk forløb om børns venskaber i gruppen og i klassen.

Det nødvendige perspektivbytte

Pædagogik – hvad enten den realiserer sig i dagtilbud, fx vuggestuer og børnehaver eller i undervisningen eller SFO'en – har som sin essentielle opgave at igangsætte og støtte læreprocesser, som fremmer til trivsel og udvikling hos børn og unge.

Læring er den proces, som finder sted ved en forøgelse af menneskets trivsel, færdigheder, kvalifikationer og kompetencer. I menneskets bestræbelse på at blive kompetent er det betydningsfuldt, at det anerkendes og støttes i at øge sine engagementer, bestræbelser og realiseringen af dets potentialer og dets kompetencer.

'Læring er den proces, som finder sted ved en forøgelse af menneskets trivsel, færdigheder, kvalifikationer og kompetencer.'

den unges forforståelser og læringspotentialer med henblik på opnåelse af de pædagogiske mål.

I bestræbelserne på at nå målene må lærerne og pædagogerne gøre sig en række overvejelser på baggrund af deres viden, erfaringer og indsigt i pædagogik, sociologi og psykologi.

'Nysgerrige voksne er også den slags voksne, der ved noget. Voksne, der ingenting ved – om dyr eller planter eller om biler eller frimærker – er faktisk ikke værd at være sammen med for børn. Omsorgens pædagogik, det med en hånd om skulderen og den ubetingede anerkendelse, er ikke nok, er højest det halve; den anden halvdel er at være sammen med en voksen, der ved noget, peger, viser, forklarer og fortæller.' (M. Hansen. 'Uddannelse nr. 6, 2000)

Forstå barnets forståelse

For at kunne matche børnene og differentiere det pædagogiske arbejde og undervisning, er det afgørende for lærerne og pædagogerne at kunne afkode børnenes læringsstile- og strategier, således at de kan etablere de mest optimale læringsrum og forløb.

Afkodningen betyder at kunne afdække, forstå, anerkende og reflektere over, hvad og hvordan børnene er rettet mod

'Børnene kan fortælle om, hvordan det er at være dem'

deres læringsmotiver og intentioner. Børn lærer i sociale processer og er afhængige af at have det godt med sig selv og andre. Børn, der ikke trives i de sociale relationer, og måske ikke har en eneste ven, er meget udsatte og sårbare og har vanskeligt ved at fokusere og koncentrere sig i de formelle læreprocesser eller er optaget af andet end det, som er de pædagogiske mål.

Det er ikke tilstrækkeligt at forstå børnene. Det er også nødvendigt at forstå, hvad og hvordan de forstår. Adgangen til denne forståelse går via børnene og kan kun skaffes til veje i kraft af børnene selv. I den sammenhæng er børnene derfor de vigtigste informanter og derfor kilder til vigtige data. Børnene kan fortælle om, hvordan det er at være dem, hvordan de forstår, hvordan de har det, og hvad de savner og drømmer om.

Da børnenes venskaber er essentielle for deres trivsel og derved for deres læringsparathed, er det af vital betydning for børnene, at de får mulighed for at etablere og udvikle venskaber med hinanden. Følelsen af venskab opleves 'indefra' – altså fra barnet selv. For at få indsigt i denne oplevelse, skal de voksne anlægge barnets perspektiv; kunne fortage et perspektivbytte. Det vil sige, at den voksne skal kunne forlade sin egen forståelse af verdenen til fordel for barnets forståelse. De skal kunne arbejde antropologisk i pædagogikken.

Fra 'førbevidst' til bevidst

Gennem livet udsættes mennesket for en lang række påvirkninger. Der er bl.a. tale om sociale og kulturelle påvirkninger, og de kan både være selvskabte og påførte. Endvidere kan de både være bevidste og ubevidste samt sproglige og kropslige. Alle påvirkninger er således bestemt af de objektive livsvilkår, det enkelte menneske gennemlever. Derfor indoptages og lagres menneskets objektive livsvilkår i kroppen og danner menneskets personlighed. Den franske sociolog Pierre Bourdieu (1930 – 2002) taler om, at 'habitus' dannes.

'Habitus er en kropsliggørelse af det enkelte menneskes livsvilkår'

Habitus er en kropsliggørelse af det enkelte

menneskes livsvilkår. Habitus er at forstå som en symbolsk kapital (en form for ressource, kompetence og erfaringer), som mennesket har til rådighed. Symbolsk, idet den alene afspejler livsvilkårene og ikke umiddelbart er eksponeret. Kapital, idet det er en ressource, mennesket råder over og har mulighed for at få adgang til.

Habitus er konstituerende for måderne, mennesket tænker og handler på. Når mennesket handler, sker det oftest ubevidst - eller rettere 'førbevidst'. Når Bourdieu benytter begrebet 'førbevidst' indikerer det, at det er muligt, at handlingerne gøres bevidste.

Det praktiske mesterskab

Habitus har en vital betydning for menneskets kommunikation, for måden at være på og dets muligheder for at lære, trives og udvikle sig på.

Når mennesker kommunikerer udveksles informationer, som oftest vil være relativt kortfattede. For at få den fulde information ud af det, der kommunikeres, kræves en baggrundsforståelse, som alene ejes af informanten, altså af det menneske som kommunikerer. Det er vigtigt for den, som modtager informationerne at have indsigt i baggrundsforståelsen, da denne er en reference – en betydningsfuld forudsætning – for at kunne tolke og dermed forstå præcist det, som informanten kommunikerer.

'(det er) nødvendigt at forstå hvad og hvordan, det andet menneske forstår for reelt at'

Det sagte skal altid ses og forstås i baggrundsforståelsens lys. Med andre ord er det ikke tilstrækkeligt alene at forstå et andet menneske ved det, det siger og gør. Det er også nødvendigt at forstå hvad og hvordan det andet menneske forstår for reelt at kunne forstå det andet menneske og dets budskaber.

'Førbevidst' indikerer, at der eksisterer en kapital, som mennesket ikke er bevidst om, og som derfor ikke forvaltes bevidst, men som alligevel har en afgørende betydning for menneskets handlinger. Det kan være svært at gøre rede for overvejelserne bag de førbevidste handlinger, da de netop ikke er bevidste. Man kan sige, at mennesket handler per intuition. Når et menneske handler per intuition, trækker det på sin ubevidste og symbolske kapital og benytter sig af det, som Bourdieu kalder det 'praktiske mesterskab'.

Et eksempel på et praktisk mesterskab kan fx være det seksårige barns evne til at mestre sproget sprogligt og indholdsmæssigt korrekt, uden at det kender til sprogets grammatik m.v. Barnet har med andre ord en førbevidst grammatisk kompetence, som er internaliseret pga. af barnets livserfaringer og praksis i sit liv.

Mennesket er rodfast i dets habitus - altså styret af dets intuition. Når et menneske fx skal redegøre for, hvorfor det gjorde, som det gjorde, vil det ofte begrunde det med, at 'det syntes rigtigt'. Det syntes rigtigt, da det har en umiddelbar overbevisning om, hvad 'det rigtige' er. Eller også efterrationaliseres, da kausaliteten forklares baglæns. Hvad er det, der synes at være af plausibel årsag til en given virkning i form af en praksis? Hverken intuitionen af, hvad 'det rigtige' er, eller en plausibel forklaring er nødvendigvis i overensstemmelse med

objektive kendsgerninger.

Mestringen af det symbolske mesterskab er kompetencen til at beherske et symbolsk middel til at forstå det praktiske mesterskab. Fx er kompetencen til at håndtere sproget en kompetence til at beherske sproglige begreber med henblik på at forstå, hvad et menneske mestrer ved hjælp af sin intuition. Der er ikke megen nytte i at kunne megen grammatik, hvis man ikke lærer at tale sproget. Omvendt er det vigtigt at kunne redegøre for de grammatiske regler frem for blot at kunne reglerne ubevidst - eller rettere alene 'førbevidst' og per intuition.

Det praktiske mesterskab læres gennem imitation, identifikation og deltagelse i livets praksis; og det vigtige er, at mennesket ikke per automatik og uden bevidst indsats lærer sig at sætte sig ud over den. Hvis et menneske vil udvikle sig og bryde med den måde, det typisk forstår og handler på, kræver det, at det er bevidst om, hvad dets praksis er, og at det erkender dets muligheder og begrænsninger. Ellers kan mennesket ikke reflektere over, hvordan det kan bryde disse grænser og dermed muliggøre ny erkendelse og nye måder at forstå og handle på ved hjælp af kreativitet og innovative kompetencer.

'Hvis et menneske vil udvikle sig og bryde med den måde, det typisk forstår og handler på, kræver det, at det er bevidst om, hvad dets praksis er, og at det erkender dets muligheder og begrænsninger.'

Det symbolske mesterskab

I kraft af legen, det kropslige samt sprogliggørelsen vitaliseres, iltes og genskabes den virkelige verden i en 'symbolsk verden'. Derved kan barnet tænke, reflektere, få forestillinger og idéer om, at en anden praksis og virkelighed er mulig.

Sproget og refleksionen adskiller os fra dyrene. Sproganvendelsen og mestringen af det symbolske mesterskab er afgørende for menneskets udvikling. Sprogliggørelsen og refleksionen er netop det, der gør det muligt, at mennesket kan forholde sig kritisk til sin egen praksis, og dermed få adgang til kreativitet, udvikling og forandringer.

For at få adgang til det kulturelle og sociale har menneskets habitus brug for at besidde bestemte former - og mængder - for kapital. Inden for felterne er der forskellige positioner, der defineres

ved den kapital, den enkelte besidder i forhold til feltets forståelse af, hvad der henholdsvis er ringe eller god kapital.

I dagtilbud og skoler etablerer og møder børn forskellige kulturer, hvilket er defineret af børnefællesskaberne med deres respektive habitus og sociale - og kulturelle kapital. De har forforståelser, forudsætninger og potentialer, som forsøges at forløses i mødet. Hos børnene dominerer det praktiske mesterskab i form af deres kropslige virksomhed, fx i legen. Børnene handler og reagerer intuitivt på egne og andres engagementer og bestræber sig på at realisere egne ressourcer, behov og drømme.

'Sprogliggørelsen og refleksionen er netop det, der gør det muligt, at mennesket kan forholde sig kritisk til sin egen praksis'

Børneperspektivet øger de faglige kompetencer

Ved at samtale med børnene om, hvordan det er at være dem, hvad de oplever, tænker, forstår og ønsker sig, får børnene adgang til det symbolske mesterskab. Derved får de mulighed for at reflektere og handle viljebestemt og selvrealiserende på nye og

alternative måder. Kompetencer til at handle er en essentiel ressource for ethvert menneske, som forsøger at realisere sig selv, tage ansvar for dets liv og dets relationer til andre mennesker.

Generelt er børnefællesskaber stabile grupper, idet børnenes kontinuerlige tilknytning til et dagtilbud og til en skole almindeligvis finder sted over længere tid i trygge og kontinuerlige rammer. Personalegrupperne har i kraft af deres fagligheder og deres konkrete kompetencer mulighed for at udfordre børnene erkendelsesmæssigt via sproget, således at de bliver bevidste om deres erfaringer, drømme og unikke personligheder.

'Personalets tilegnelse af relevant viden og indsigt i børnenes perspektiver øger de faglige kompetencer'

Fagligt funderede iagttagelser kombineret med kvalificerede samtaler, interviews og refleksioner, hvor børnenes egne perspektiver træder frem, støtter og fremmer børnenes kompetenceudvikling til at handle intentionelt med henblik på at leve et godt liv med bl.a. betydningsfulde relationer - med venner.

Personalets tilegnelse af relevant viden og indsigt i børnenes perspektiver øger de faglige kompetencer. Lærere og pædagoger kan derfor tilrettelægge en bedre matchende og differentieret pædagogisk hverdag til gavn for børnenes udvikling, læring og trivsel.

Børns venskaber

Erik:	Prøv at forestil dig slet ikke at have nogen gode venner i skolen. Hvad så?
Christian, 7 år:	Så ville det nok være ret kedeligt.
Erik:	Og hvad mere tror du?
Christian:	Så tror jeg, jeg ikke ret tit, at jeg ville gå i skole.

Mennesker knytter sig til hinanden på mange forskellige måde, og der eksisterer derfor mange forskellige former for fællesskaber. Nogle fællesskaber etableres og bestemmes af ydre forhold, fx fællesskabet på en arbejdsplads eller i en skoleklasse. De ydre forhold er karakteriseret ved at være

konstitueret af forhold, som i første omgang ikke har med de konkrete relationer mellem mennesker som sådan at gøre. At det er nyttigt, at der udvikles gode og tætte relationer mellem de pågældende, er en anden og vigtig sag. Der udvikles følelsesmæssige relationer. Når mennesker mødes, udvikles følelsesmæssige relationer, hvilket er en vigtig faktor for menneskers trivsel. Det understøtter følelsen af, at de har det godt og lever et godt liv.

Mange venskaber og kærlighedsforhold tager sin begyndelse på arbejdspladsen og i skoleklassen. Når mennesker mødes for at

'Når mennesker mødes udvikles følelsesmæssige relationer'

virke sammen skabes således mulighed for at de får øje på hinanden. De mærker og udvikler gensidig sympati, og der udvikles stærkere følelsesmæssige bånd. Der kan være tale om følelser, der fører til venskaber og kærlighedsforhold.

Venskaber er følelser

Venskaber adskiller sig fra bekendtskaber og kammeratskaber. En afgørende forskel er, at venskaber er betinget af de gensidige følelser, der ejes og opleves af personen selv og hvor lysten og motivationen er til stede. Det vil fx være absurd at bede nogen om at være venner – på samme måde, som det er absurd at bede nogen om at være kæresten. Anderledes er det med bekendtskaber og kammeratskaber. Her vil det i et vist omfang være muligt at konstituere relationer i form af bekendtskaber og kammeratskaber, da det kan dreje sig om at være sammen under bestemte konventioner og etiske normer.

Venskaber er følelser og kendes og identificeres derfor af personen selv. Selv om det er muligt at beskrive venskabsbets fremtrædelsesformer, er det afgørende, at de i sidste – og derved afgørende – ende er et spørgsmål om, hvad den enkelte oplever, når venskabsbegrebet skal beskrives og defineres. Det vil derfor være nødvendigt at anerkende det enkelte menneskes oplevelser og beskrivelser, når venskabsbegrebet skal beskrives og defineres.

'at anerkende det enkelte menneskets oplevelser og beskrivelser'

I erkendelse af, at der er tale om følelser, der er individuelle, subjektive og personlige, forudsætter en venskabsbeskrivelse et perspektivbytte.

Drenge og piger

Erik: *Hvad synes du, der er det bedste ved at gå i klassen?*
Steffen, 9 år: *Det er nok at have mange venner. Ja!*

Når børn i 5 - 10 års alderen fortæller om, hvordan de forstår 'venskaber' og 'venner', vil det ofte være ved hjælp af fremtrædelsesformerne og ved de følelser, som de kalder

frem, fx at venner er nogen, de leger med, og nogen, de er glade for.

Børnene beskriver venner som dem, de har mest lyst til og er glade for at være sammen med. Derfor søger de at være sammen så meget som muligt.

'drengene (er) særligt fokuseret på det, de gør sammen, og pigerne på, hvem de er sammen med.'

Drengene er primært optagede af at være flere sammen med fokus på indholdet i aktiviteterne.

Drengene vægter ofte venskabsrelationens mere rationelle betydning, fx at de kan lege, spille, få tiden til at gå og undgå at kede sig. Pigerne er primært optagede af at være få og nogle bestemte sammen, hvor de kan fordybe sig og snakke sammen. Pigerne vægter ofte den irrationelle betydning, fx at de har det sjovt, hygger sig og har fortrolige hemmeligheder med hinanden. Med andre ord er drengene særligt fokuseret på det, de gør sammen, og pigerne på, hvem de er sammen med.

Venskaber giver selvværd og selvtilid

Børnene er opmærksomme på, hvad deres venner er gode til, fx at finde på gode lege og fortælle gode historier. De er i almindelighed bevidste om, hvem de har lyst til at være venner med, og de har en klar fornemmelse af, hvad de skal gøre for at få venner og for at fastholde venskaber. De nævner, at de skal lade vennen bestemme noget, være hjælpsomme, lytte, trøste og hente hjælp. Når de ikke er sammen, savner de hinanden og glæder sig til at være sammen igen.

De finder, at noget af det værste, som kan finde sted, er, at de bliver uvenner med den konsekvens, at de bliver

'Det giver selvværd, da de føler sig holdt af som dem, de er'

alene. Tanken og frygten for at være overladt til sig selv uden en eneste ven er et skrækscenarium og gør dem ulykkelige. Kombineres dette med, at de udsættes for krænkelse ved at blive moppet, latterliggjort og måske slået på, er det den ultimative eksklusion fra det essentielle børnefællesskab.

Børn har – som andre mennesker – brug for tætte sociale relationer. Det giver selvværd, da de føler sig holdt af som dem, de er. Endvidere udvikler de selvtilid, idet de i venskaberne påskønner

hinandens evner og kompetencer og føler sig holdt af, fordi de kan det, de kan.

Definition på venskab mellem børn

Et venskab er gensidigt. Det vil sige, at relationen er ligeværdig, ligestillet og

symmetrisk. Børnene drager over tid positivt nytte af hinanden og bidrager gensidigt til relationen.

Børnene har lyst til at være tæt sammen. Det er barnets egen lyst, som er dets drivkraft. Det er det enkelte barn, som har kompetencen til at definere, hvem det har lyst til at være tæt sammen med, og hvornår et andet barn er dets ven.

Det åbne kvalitative interview

Personalet får mange informationer om børnene i hverdagens samvær med dem. Børnene er aktive og foretager sig mange forskellige handlinger. De snakker og fortæller om, hvem de er, hvad de ser, og hvad de oplever. Personalet er således i kontinuerlig kontakt og kommunikation med børnene, som giver personalet en mængde data om, hvem børnene er, hvad de kan, og hvad de gør.

Al den stund at informationerne har som formål at give personalet mening, tolkes de informationer, personalet modtager. Personalets for forståelse, hvilket vil sige deres erfaringer og viden om pædagogik, psykologi, sociologi og ikke mindst viden om de konkrete børn, skabes en forståelsesramme, som samlet set danner den klangbund, med hvilken personalet møder børnene.

Når personalet tolker de informationer, de modtager – bevidst eller ubevidst – for at skabe mening, vil det trække på sine for forståelser mv. Disse for forståelser vil være en integreret del af personalets habitus og er derfor forankret hos de voksne medarbejdere.

'barnet er specialist og ekspert i at være barn'

Når børnene kommunikerer, vil det være på deres konditioner og bestemt af deres for forståelser. Med andre ord opstår der særlige udfordringer, når børn kommunikerer med voksne medarbejdere, hvor personalet forlader eget perspektiv til fordel for barnets. De skal forstå, hvad der gør, at barnet siger og gør det, det gør samt søge indsigt i barnets baggrundsforståelse.

Da barnet er specialist og ekspert i at være barn, skal de voksne undersøge, hvad det enkelte barn forstår og tænker, og hvordan det har det ved at snakke med barnet om det. Når

barnet anerkendes som en betydningsfuld informant, kan de informationer, barnet giver, være med til at kvalificere de daglige iagttagelser. Når barnets perspektiv bliver synligt, åbnes der for nye forståelser af, hvilket liv barnet har, og hvordan det vælger at handle og har det.

Differentierede spørgsmål

Børnene kan med hjælp og støtte svare på spørgeskemaer, hvorved der indsamles informationer af en vis mængde og kvalitet. Børnenes svar vil i høj grad være afhængige af spørgsmålenes kvalitet.

Anvendelsen af spørgeskemaer indebærer to åbenbare svagheder 1) de tager ikke højde for børnenes forskellighed og 2) der kan ikke følges op med støttende og udvidende spørgsmål. Fordelen er, at svarene vil være enkle at samordne og drage konklusioner ud af. Da børn imidlertid ikke – på samme måde som de fleste voksne – kan gennemskue, abstrahere fra og oversætte de givne spørgsmål på en måde, som de måtte have behov for, er de faste spørgsmål, som benyttes i spørgeskemaer, ikke velegnede til børn.

'det skal være muligt at give anerkenden de feedback'

Børn har brug for differentierede spørgsmål, som tager udgangspunkt i netop deres baggrundsforståelse, og som kan justeres og være fleksible i forhold til de svar børnene giver. Det betyder, at det skal være muligt at give anerkendende feedback og at forfølge de særlige spor, det enkelte barn lægger ud, og som fortæller noget om netop dette barns erfaringer, oplevelser og refleksioner.

'Interviewet er i høj grad på informantens betingelser'

Alternativet til spørgeskemaer er det såkaldte åbne kvalitative interview.

Det åbne interview giver mulighed for fleksibilitet. Interviewet er i høj grad på informantens betingelser, og interviewer kan spørge ind til det, som informanten bringer frem. Således øges og kvalificeres informationsmængden. Begrebet 'interview' er valgt, da det er den voksne, der ønsker informationer fra barnet. Der er ikke tale om et ligestillet forhold, hvor begge har lige stor interesse og forudsætninger i kommunikationen. Der er tale om et asymmetrisk forhold mellem barnet og den voksne.

Bekræfte og anerkende

Den voksne har et bevidst fagligt mål om at få informationer, som kan kvalificere den faglige refleksion og i sidste ende det pædagogiske arbejde. Barnet har ikke på samme måde samme interesser, men kan have et ønske om at stå på god fod med den voksne og gøre sig bestræbelser på at tilfredsstille den voksnes nysgerrighed.

De fleste interviews er karakteriseret ved klare og forløbende 'spørgsmål og svar'. Når børn interviewes, er det særligt vigtigt, at interviewet får en samtalende karakter. Når børn føler, at de bliver udspurgt, reagerer de ofte med modstand. Derfor skal interviewet være samtalende og støttende.

'Det betyder, at intervieweren skal være bekræftende og anerkendende'

Det betyder, at intervieweren skal være bekræftende og anerkendende. Bekræftende for at fortælle barnet, at den voksne har forstået, og anerkendende for at fortælle barnet, at det barnet fortæller, er ok. Dette gøres typisk ved at intervieweren gentager noget – ofte det sidste – af det barnet har sagt. Hvis barnet fx siger: 'Jeg vil gerne lege med Sofus, men han vil ikke lege med mig', vil det være relevant, at intervieweren begynder sit nye spørgsmål ved at sige: 'Ja, du vil gerne lege med Sofus. Hvad er det, der gør, at du gerne vil lege med Sofus?' Barnet: 'Han er meget sjov at lege med'. Intervieweren: 'Nå, du synes, at han er sjov at lege med. Hvad gør du så, for at du kan komme til at lege med ham?' Der er således tale om en cirkulær, anerkendende, udvidende, undersøgende og empatisk spørgeteknik.

Interviewet er kvalitativt, fordi informationerne er barnets personlige, subjektive og konkrete oplevelser og har som funktion at tydeliggøre, hvad barnet har erfaret, hvordan det har det samt barnets refleksioner.

Øvelse er nødvendig

Spørgeteknisk er det vigtigt at være personlig og konkret, idet det er det konkrete barns oplevelser og trivsel, som er interessant at få noget at vide om. Det betyder fx, at spørgsmålet: 'Hvad er en god ven?' kvalificeres ved i stedet at spørge: 'Sofie, hvad synes du, er en god ven for dig?'. Sofie: 'En, man kan have hemmeligheder sammen med'. Intervieweren: 'En, du kan have hemmeligheder med. Hvordan har du det, når du har hemmeligheder med en ven?'

'kropsliggør de svære følelser'

Af andre nyttige råd – ud over, at det er nødvendigt at fastholde samtalen ved hjælp af en båndoptager eller video - kan nævnes

- vælg så vidt muligt de åbne spørgsmål og reducer de spørgsmål, hvor barnet kan nøjes med at svare 'ja' eller 'nej'
- spørg ikke 'hvorfor', men spørg i stedet 'hvordan kan det være, at..'
- spørg til det specielle og eksempler, hvilket er særligt konstruktivt, hvis barnet har svært ved at svare, fx 'hvad synes du, der er det bedste eller værste, som kan ske for dig?' 'Hvad tænkte du?' 'Hvordan havde du det?' 'Hvordan kunne du vide det?' 'Hvad skete der?'
- stil et spørgsmål ad gangen
- kropsliggør de svære følelser, fx 'Hvordan kan du mærke det inde i kroppen, at du er ked af det, fordi du ingen venner har?'
- giv barnet mulighed for at svare med andet end med sproget, fx ved at tegne eller vise, hvor en konkret hændelse fandt sted
- vis barnet positiv opmærksomhed ved fx at fortælle, at du er glad for, at det vil snakke med dig, og at du synes, hun har fortalt noget vigtigt. Husk at takke for samtalen.

Det kræver megen og fortsat øvelse at gennemføre samtalende interviews med børn. Det betyder, at den voksne må sætte sig for at træne, lytte til sig selv og få respons af kollegaer.

Nysgerrighed om barnet og 'venner'

Barnet har, som i øvrigt også voksne har, nogle betydningsfulde og grundlæggende tilgange til sit liv, som det er værd at undersøge nærmere. Dette, dog i erkendelse af, at det ikke er sikkert, at barnet vil kunne svare eller forholde sig til alt det, den voksne har en faglige interesse i at få svar på. Dette vil være afhængigt af barnets alder, tillid til den voksne, den voksnes evne til at spørge alders- og erfaringssvarende og til at skabe en flydende empatisk dialog mv.

Personalet må interessere sig for

- hvordan barnet oplever at være det menneske, det er
- hvad barnet har erfaret, det kan
- hvordan barnet oplever, at det har det
- hvad barnet gerne vil
- hvad barnet vælger at gøre.

når barnet har venner, ikke har venner, eller når der er problemer i venskabsrelationerne.

'Personalet må interessere sig for hvordan barnet oplever at være det menneske, det er'

Det er på den ene side vigtigt, at den voksne møder barnet fleksibelt, tilpasset, åbent og interesseret, men også på den anden side er vel forberedt. I

forberedelsen er det

nyttigt at være parat med en række relevante spørgsmål, og derfra være undersøgende og uddybende. Se bilag 1.

En særlig og betydningsfuld samtale kræver ro og tid

Interviewene afspejler i særlig grad, hvordan børnene har det i den konkrete situation, og derved kan der være tale om et øjebliksbillede af barnets oplevelse af dets relationer. Det er derfor væsentligt, at man er opmærksom på evt. konflikter i børnegruppen den dag, interviewet foretages samt på, hvad der i øvrigt er sket og sker i barnets liv. Konflikter i venskabsrelationerne eller i familien, hvor modsætninger en morgen har ødelagt det gode humør eller en igangværende skilsmisseproces kan fx gøre, at barnets selvopfattelse er ændret. Derfor skal interviewene altid suppleres med pædagogiske iagttagelser og øvrige samtaler.

Interviewet skal finde sted uden andres tilstedeværelse. Et sted, hvor der er ro og uden forstyrrelser i form af telefoner eller afhentning af ting og lign. Tilstedeværelsen af andre børn og voksne kan have en væsentlig og negativ indflydelse på, hvordan samtalen finder sted, og hvad barnet siger. Barnets fokus kan skifte fra dets egne oplevelser af dets venskabsrelationer til, hvad de andre mon tænker.

'Afbrydes eller forhindres et barn i at fortælle det, som det måtte have behov for, kan det nemt føle sig underkendt'

Det vil være forskelligt, hvilke praktiske løsninger, der er muligt. En personalestue kan være et godt sted, idet børnene får en oplevelse af, at der er tale om en særlig og betydningsfuld samtale.

Et samtale interview med et barn tager ca. en halv time. Imidlertid er det nødvendigt, at den voksne er forberedt på og parat til, at samtalen kan tage længere tid. Nogle børn kan have behov for mere tid, hvis de har meget på hjerte. Afbrydes eller forhindres et barn i at fortælle det, som det måtte have behov for, kan det nemt føle sig underkendt. Når et barn har brug for megen tid, kan det skyldes, at det har brug for kontakten med den voksne og for at blive lyttet til. Det vil ofte først være adskillige minutter inde i samtalen, at barnet føler den nødvendige tryghed, ro og tillid til at fortælle om personlige og betydningsfulde erfaringer, refleksioner og ønsker.

Interviews og etik

Etik i pædagogisk arbejde er en grundlæggende fordring. Det pædagogiske personale påtager sig et essentielt ansvar, når det har børnene i dets varetægt, igangsætter og fremmer pædagogiske lære- og trivselsprocesser sammen med dem. Personalet påtager sig i den forbindelse et ansvar, som forældrene har givet sit samtykke til. Også derfor er det afgørende, at der er et fortroligt tillidsforhold mellem personale og forældre. Forældrene har af gode legitime grunde brug for at have en ubetinget tillid til personalet, så de med tryk og sikker forvisning kan overlade ansvaret til personalet, som qua deres faglige professionalitet og ansættelsesmæssige forpligtigelser har adgang til børnenes og forældrenes privatsfære.

'Etik i pædagogisk arbejde er en grundlæggende fordring'

Forældrenes tillid knytter sig såvel til personalets faglige som personlige kompetencer. Forældrene er afhængige af at have tillid til personalets faglighed, hvilket bl.a. indebærer en vished for, at personalet til enhver tid er bekendt med og mestrer at benytte sig af den til enhver tid mest kvalificerede faglige viden. Endvidere er forældrene essentielt afhængige af, at personalet forvalter egne personligheder med varsomhed, ydmyghed, respekt og etik.

Etisk fordring

Personalet får en omfattende viden om børnene – en viden, som skal behandles med etisk ansvarlighed. Personalet tilegner sig viden via det, børnene gør og det, de siger. lagttagelser af børnene giver derfor personalet en lang række informationer om, hvem børnene er, hvad de kan, hvordan de har det, hvad de gerne vil, og hvad de vælger at gøre.

Personalet er tæt på børnene i det daglige samvær, og når de inviterer dem til at være fortrolige,

'der (er) en stor risiko for, at børnene ikke formår at passe på deres personlige integritet'

får personalet en indsigt i børnenes mere private liv, tanker og følelser. I modsætning til de fleste voksne har børnene ikke en umiddelbar reservation og tilbageholdenhed med hensyn til at lade de voksne få adgang til deres privatsfære. Voksne har lært at være opmærksomme på, hvad og hvordan de fortæller andre om dem selv. Når børn møder voksne, som virker tillidsfulde, vil de fleste have en umiddelbar tilbøjelighed til at lade de voksne få adgang til dem – også de mere private sider. Derved er der en stor risiko for, at børnene ikke formår at passe på deres personlige integritet, og at den voksne derfor overskrider deres urørlighedszone og bruger – eller måske værre misbruger - deres åbenhed og sårbarhed. Det pædagogiske personale kan således i god tro komme til at overskride børnenes integritet.

Svaret på denne faglige og medmenneskelige udfordring er den etiske fordring.

Etiske principper for pædagogisk arbejde

Når børn inviteres til fortrolighed med en voksen, kan det for dem være vanskeligt at

afvise den voksne. Den voksnes position, fysiske og psykiske overlegenhed gør, at barnet står over for en autoritet, som for de fleste børn kan være umulig at forholde sig strategisk, reserveret endsige kritisk eller afvisende til. Dette forhold skærper nødvendigheden af den voksnes bevidsthed om det etiske ansvar.

'de fleste børn (vil) sandsynligvis også opleve det som et privilegium at få så megen og direkte positiv opmærksomhed'

Det er umiddelbart fristende for børn at lade sig rive med af en positiv og imødekomende stemning og at være åbne og ærlige, når de oplever empatiske og anerkendende voksne. Selv om nogle børn kan føle det så fremmed og

måske endda ubehageligt, at en voksen kommer så tæt på, at de lukker af og måske trækker sig, da de finder nærheden for udfordrende og grænseoverskridende, vil de fleste børn sandsynligvis også opleve det som et privilegium at få så megen og direkte positiv opmærksomhed. Andre børn kan finde en tæt kontakt med en voksen for ubehagelig, da dets erfaringer med en nærværende voksen kan være begrundet i, at barnet har haft nogle problemer og kan være blevet skældt ud eller fået ubehagelig kritik af den voksne. Det ønsker barnet at undgå igen, og vil derfor forsøge at gøre kontakten med den voksne kort eller afbryde den ved at insistere på at skulle noget andet, kede sig, ikke vide hvad det skal svare eller måske gå sin vej.

Den voksne besidder nogle dominerende privilegier, bl.a. definitions- og tolkningsmagten, en intellektuel og sproglig kapacitet, hvilket gør, at relationen mellem voksen og barn vil være asymmetrisk. Relationen er ligeværdig, men ikke ligestillet. Den voksne har en faglig opgave i at få noget at vide om, hvordan det er at være et barn. Barnet har en interesse i at blive forstået og anerkendt af den voksne. Derved står den voksne over for en etisk fordring, som kræver afklarethed, refleksion og aftaler med kollegaer og forældre. Derfor er det en nødvendigt at have besluttet etiske principper for det pædagogiske arbejde.

'Relationen er ligeværdig men ikke ligestillet'

En sociologisk metode

I arbejdet med sociale relationer er det kvalificerende at anvende en sociologisk metode til at identificere og visualisere relationerne.

'I dette projekt anvendes sociometri og interviews til at identificere og afgrænse børns venskaber'

Sociometri er en registreringsteknik, som bruges til at kortlægge sociale forhold, og det er en metode udviklet til at måle graden af relationer mellem mennesker. Metoden anvendes inden for en på forhånd identificeret og afgrænset gruppe eller undersøgelsesenhed. I dette projekt anvendes sociometri og interviews til at identificere og afgrænse børns venskaber.

Kombineret med det åbne kvalitative interview kan sociometri medvirke til at

- udforske børnenes sympatier og antisympatier ved hjælp af deres fortrolige udsagn
- give en præcis afdækning af børnenes positioner i den gruppe, børnene indgår i
- fortælle om det enkelte barns måde at opfatte sig selv på i forhold til gruppen
- beskrive et øjebliksbillede på relationer
- forklare relationernes indhold og betydning
- korrigere for skævheder i pædagogens og lærerens forventninger
- baggrundsforståelser og iagttagelser.

Med henblik på at skabe et overblik over de sociale relationer kan en sociomatrice opstillet i skemaform hurtigt og effektivt give pædagogen og læreren en indsigt i, hvem der er venner med

'Livet i gruppen er af afgørende betydning for barnets trivsel'

hvem i gruppen eller klassen.

Nedenstående matrice giver et samlet overblik over

- venskabsrelationer
- antal af venskaber
- antal af venskaber som er gensidige
- hvem der ikke har venskabsrelationer i gruppen.

Eksempel på sociomatrice over venskabsrelationer i en gruppe på tre drenge.

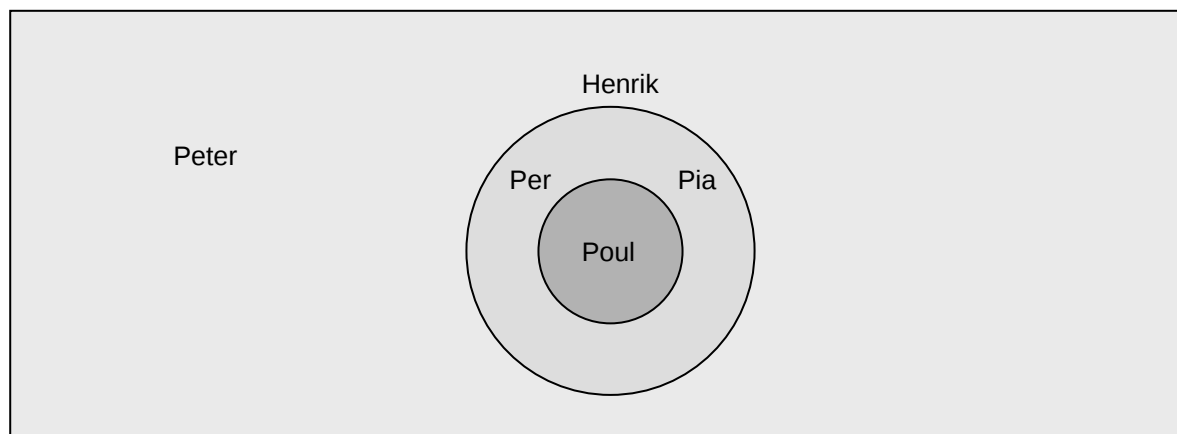
NAVN:	Per	Poul	Peter	Sum:
Pers udsagn		x		1
Pouls udsagn	x			1
Peters udsagn		x		1
Sum:	1	2		

Et barns venskabsrelationer billedliggøres i sociogrammet på en præcis og visuel overskuelig måde.

Sociogrammet giver et overblik over børnenes opfattelser af

- venskabsrelationer
- bedste ven og venner
- næstbedste ven.

Eksempel på dette billede. Hvem er Pouls bedste venner i klassen set fra Pouls eget perspektiv?

Billedet er en visualisering af et øjebliksbillede på Pouls oplevelser af sine relationer, hvilket betyder, at billedet hurtigt kan ændre sig.

Livet i gruppen er af afgørende betydning for barnets trivsel, da sympatier og antisympatier spiller en væsentlig rolle for barnets selvfølelse. Sympatier og antisympatier for barnet bygger på følelser, hun er sød/ikke sød, og rationelle overvejelser fx han er god til at spille fodbold/ ikke god til at spille fodbold, de har swimmingpool/de har ikke swimmingpool.

Børns grupperelationer er mere fleksible end voksnes, og dette betyder, at

- gruppens betydning skifter hyppigt
- tilfældigheder kan spille ind for valg af relationer
- førstehåndsoplevelser har betydning for valg af relation
- forstyrrelser radikalt kan ændre barnets oplevelser af at gå i børnehave, SFO og i undervisningen.

Kontekstafhængig viden

Skolens individuelle elevhandleplaner beskriver barnets personlige, faglige, kulturelle og sociale kvalifikationer og kompetencer. Anerkendelse af at være en del af en gruppe har stor betydning for barnets identitetsdannelse. Sociogrammet er med til at give de voksne et tydeligere billede af det enkelte barns venskabsrelationer.

Sociogrammet afdækker en kontekstafhængig viden. I dette tilfælde barnets relationer i eksempelvis børnehaven, SFO'en eller undervisningen på et givet tidspunkt. Der er tale om en kontekstafhængig kollektiv viden, der udvikles og anvendes af personalet i forhold til barnet eller gruppen. Der er tale om en viden, som er nyttig at videreformidle til nye ansatte, bringes med ind i nye sammenhænge eller ved overgange til nye grupper. I en ny gruppe vil denne viden få en anden betydning, fordi den her optræder løsrevet fra den kontekst og praksis, hvori den blev udviklet og anvendt. Et nyt billede eller sociogram må derfor dannes.

Som supplement til den sociologiske metode kan følgende metoder med anbefaling anvendes

- Observation. Former for (mere eller mindre) systematisk indsamling af informationer om mennesker i den hensigt at nærme sig dem, lære dem at kende og forstå dem
- Anekdoten. En kort historie er et øjebliksbillede ridset op i et objektivt sprog kort efter hændelsen
- Systematisk "løbende protokol". Et udvalg af iagttagelsesaspekter som bliver registreret, fotograferet, videooptaget eller noteret
- Minutobservation. Tidsmæssige stikprøver, hvor princippet er, at observatøren direkte ved observationer systematiserer iagttagelsen. Hun noterer dem i forskellige rubrikker. Der afdækkes en konkret færdighed fx koncentrationsevne
- Aktivitetsskema. Matrix, som giver overblik over og perspektiv på et barns aktiviteter over længere tid. Hvert aktivitetsskift, som barnet foretager sig, noteres i skemaet
- Kommunikationsdiagrammet. Diagram, som via tegn, beskriver hvilken kommunikation der foregår i gruppen.

Venskabstræet og solen

I dette projekt benyttes sociogrammet som metode, og projektet har udviklet et sociogram kombineret med interview, som benævnes 'Venskabstræet'. Sociogrammet er sammensat af flere dele: et træ, et hus, en kurv, æbler med farverne rød, gul og grøn.

Materialet består af et A3-ark, hvorpå der er illustreret et æbletræ med et æble midt i kronen og med et rodnet, en gynge, et hus og en æblekasse samt et ark med æbler i flere farver.

Delene på tegningerne symboliserer følgende:

- træets rodnet og stamme hvorpå barnets definition på, hvad en ven er for barnet, skrives
- træets krone rummer barnets venner i gruppen eller klassen
- æblet i midten af kronen er barnet selv
 - de røde æbler er de børn, som barnet beskriver som dets primære venner
 - de gule æbler er de børn, barnet beskriver som sekundære venner
 - de grønne æbler er de børn, barnet nævner som dem, de gerne vil have som venner.

Æblets størrelse symboliserer graden af venskabs betydning for barnet. Jo større æble jo større betydning

- gyngen. Her skrives navnene på de voksne i dagtilbud og skole/SFO, (lærere og pædagoger) som barnet nævner som betydningsfulde
- huset er barnets privatsfære. Det kan være en voksen i hjemmet, venner fra nærområdet, familie, fx søskende
- æblekassen er venner uden for barnets gruppe eller klasse, hvilket vil sige fra institutionen eller skolen, som går i en anden gruppe eller klasse.

Endvidere består materialet af et ark, hvor der er illustreret en sol. Arket benyttes til at sammenfatte barnets handlemuligheder til at inspirere til mulige pædagogiske tiltag.

Der er pædagogisk fokus på

- hvordan barnet selv kan bidrage for at fastholde, udvikle og etablere venskaber
- hvordan de voksne kan hjælpe barnet med at fastholde, udvikle og etablere venskaber samt indgå i sociale fællesskaber.

At arbejde med venskabstræet og solen

På institutionen eller i skolen må der være enighed om formålet og om, hvad man vil have ud af at arbejde med Venskabstræet. Der er stor forskel på, om man fx har brug for at afdække relationerne i en klasse, fordi man skal arbejde med klassens indbyrdes relationer, eller om man afdækker relationerne i en storbørnsgruppe for senere at skabe en bedre classesammen-sætning.

'det er ok, hvad barnet fortæller'

Pædagogen eller læreren forbereder sig til arbejdet med træet ved at beslutte

- hvilken børnegruppe eller klasse, der skal deltage
- hvilke spørgsmål og ark der er relevante for gruppen eller klassen

- hvordan forældrene orienteres om projektet – se eksempel på orienteringsbrev. Bilag 2.

Inden de enkelte børn interviewes, skal de praktiske ting være klar fx

- et roligt rum, hvor man kan sidde uden forstyrrelse fra andre børn og voksne
- billeder af børnegruppen eller klassen
- billeder af personalet i dagtilbud eller skolen
- tusser: rød, gul og grøn, som evt. kan benyttes i stedet for de udklippede æbler
- venskabstræet og relevante ark
- ekstra papir til at notere barnets kommentarer
- en diktafon, båndoptager eller videooptager.

Interviewet med det enkelte barn indledes ved at fortælle barnet, hvad venskabstræet skal bruges til, og hvem der får lov til at se det. Intervieweren fortæller barnet, at hun gerne vil vide noget om, hvem der er barnets venner, og hvordan det har det med vennerne. Intervieweren fortæller endvidere barnet, at det er ok, hvad barnet fortæller.

Derudover refererer intervieweren til den indledende drøftelse eller pædagogisk aktivitet i børnegruppen eller klassen. Barnets definition af venskab repeteres og skrives ved træets rod. Se afsnittet om det pædagogiske arbejde.

Intervieweren fortæller barnet, hvordan træet skal bruges, og at de kun får lov til at se deres eget træ og således ikke hinandens.

Eksempler på udfyldte skemaer:

Venskabstræet	<u>Hvad vil jeg gøre for at få venner?</u> Jeg vil <i>lege med dem, og så vil jeg have hemmeligheder med Peter.</i> <i>Så vil jeg spørge Peter, om vi skal lege sammen hjemme hos mig på lørdag.</i> <u>Hvem har du lyst til hjælper dig til at få venner?</u> <i>Vil du hjælpe mig?</i> <u>Hvad kan jeg/hun/han hjælpe dig med?</u> Kan hjælpe med, at <i>Peter og jeg får lov til at lege inde i puderummet alene uden de andre. At vi snakker med Peters mor, når hun kommer efter Peter.</i>
-----------------------------	---

Hvad skal den voksne søge svar på?

Det anbefales, at der så vidt muligt afvikles to interviews med hvert barn. Det første interview er relativt åbent i sit indhold og har som formål, at pædagogen eller læreren får en indsigt og forståelse for barnet i forhold til venner og venskaber samt emner, som barnet i øvrigt er optaget af. Den voksne bruger det første interview som en forberedelse til næste interview ved at lære barnet at kende, etablere et tillidsforhold og få nogle vigtige

Mens venskabstræet udfyldes, interviewes barnet.

Nogle forældre kan måske opfatte træet meget konkret, og tager det som den eneste sandhed om barnets relationer. Det er derfor vigtigt, at forældrene får at vide, at der først og fremmest er tale om et pædagogisk arbejdsredskab, der ikke kan stå alene.

Der kan være forældre, som ønsker, at personalet viser andre børns Venskabstræer. Begrundelsen kan være, at de vil tale med de andre forældre om, hvem der er venner med hvem, og hvilke muligheder der er for at etablere lege- og venskabsrelationer. Da det enkelte barns træ indeholder fortrolige oplysninger, kan personalet dog ikke oplyse andre børn og forældre om barnets træ. Imidlertid kan forældrene indbyrdes aftale at udveksle træer.

informationer. Barnet får i det første interview mulighed for at se den voksne an, får erfaringer med at blive interviewet, tænke og reflektere over sine erfaringer, ønsker og behov samt ikke mindst at blive tryk ved den voksne og forløbet.

I det andet interview fokuseres på udfyldelsen af Venskabstræet, hvor barnet kikker på fotos af de andre børn i gruppen eller klassen. Pædagogen og læreren søger

'Barnet får i det første interview mulighed for at se den voksne'

svar ved hjælp af det åbne kvalitative interview. Med hjælp fra pædagogen eller læreren placerer barnet de nævnte børn – symboliseret ved æbler – på og omkring træet. De taler om barnets overvejelser, begrundelser og beslutninger.

For at kunne udfylde og arbejde med venskabstræet skal de voksne have en række informationer fra barnet. Med andre ord har pædagogen og læreren brug for svar på en række nærmere bestemte spørgsmål. Se også bilag 1.

Eksempler på spørgsmål, som pædagogen eller læreren søger svar på ved hjælp af det åbne kvalitative interview:

- Hvordan forstår barnet 'ven' og 'venskaber'? Hvilke eksempler har barnet på, hvordan det kan se eller mærke, når der er tale om venner og venskaber?
- Hvilke erfaringer har barnet fra dengang det var 'yngre'?
- Er der nogen på fotoet, som barnet oplever, er dets venner? I givet fald: hvem? Hvordan begrundet barnet, at de udpegede børn, er dets venner? Hvordan viser barnet i sine handlinger, at det er de udpegede børn som er dets venner?
- Hvem af dem synes barnet er særlig – og mindre – betydningsfulde venner? Pædagogen noterer sig, hvem børnene oplever som deres 'primære' og 'sekundære' venner. Endvidere noterer de voksne sig, hvordan barnet oplever og begrundet, hvad der gør, at nogle børn ikke nævnes og de nævnte børns indbyrdes relationer, fx hvem er venner med hvem?
- Er der nogen fra fotoet, som barnet fortæller, det også er sammen med, altså potentielle venner?
- Er der nogen på fotoet, som barnet selv kunne tænke sig at være venner med? I givet fald: hvem? Hvordan begrundet barnet dets ønsker? Hvordan viser barnet i sine handlinger, at det ønsker at etablere nye venskaber?
- Hvad gør barnet for at forebygge og løse konflikter?
- Er der nogen, som forsøger at blive ven med barnet? Hvem og hvordan? Hvordan har barnet det med det?
- Hvad gør eller tænke barnet på at gøre for at få en ny ven?
- Hvad tænker barnet på for at kunne blive en bedre ven?
- Hvem nævner barnet – andre børn og voksne i dagtilbuddet eller skolen - som det kan få hjælp fra, hvis det fx er vred eller ked af det?
- Har barnets venner, der ikke er med på fotoet? I givet fald: Hvem er det?
- Er der nogen, barnet er sammen med engang imellem, der ikke er med på fotoet? Hvem er det?
- Er der nogen, barnet kunne tænke sig at være sammen med, der ikke er på fotoet? Hvem er det?
- Er der nogen voksne uden for børnehaven, klassen eller SFO'en, barnet kan snakke med, hvis det fx er vred eller ked af det eller kan få hjælp fra til at etablere eller har problemer i venskabet? Hvem er det, og hvad vil de helst være gode til og hvordan?

Med henblik på at få svar på ovenstående spørgsmål interviewes barnet. Spørgsmålene er formuleret som spørgsmål, som den voksne har behov for at få svar på. For at få svar på spørgsmålene benytter læreren og pædagogen metoden i det åbne kvalitative interview samt bilag 1.

Inden interviewet begynder, sikrer den voksne, at barnet er klar over, hvad der skal ske, og hvad de skal snakke om. Når interviewet er færdigt, opsummerer den voksne de vigtigste informationer og tjekker dermed sin og barnets forståelser. Den voksne husker at sige barnet tak for snakken og anerkender det for dets evne og vilje til at fortælle om sig selv og få udarbejdet Venskabstræet.

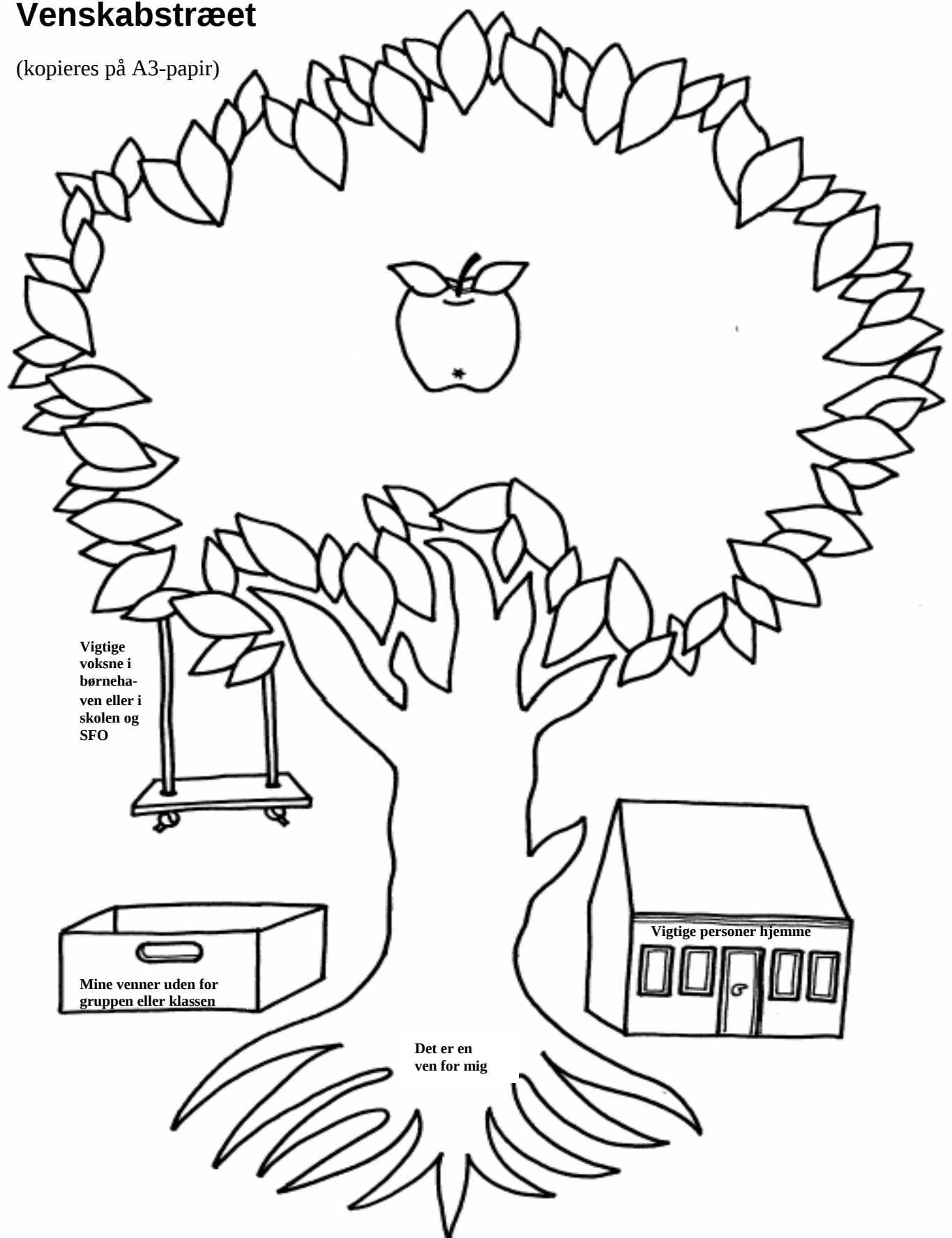
Endvidere svarer barnet med støtte fra den voksne på følgende spørgsmål, som den voksne skriver ind i skemaet med solen:

- Hvad vil jeg gøre for at få venner? Jeg vil:
- Hvem har du lyst til, der hjælper dig til at få venner?
- Hvad kan jeg/hun/han hjælpe dig med? Kan hjælpe med at:

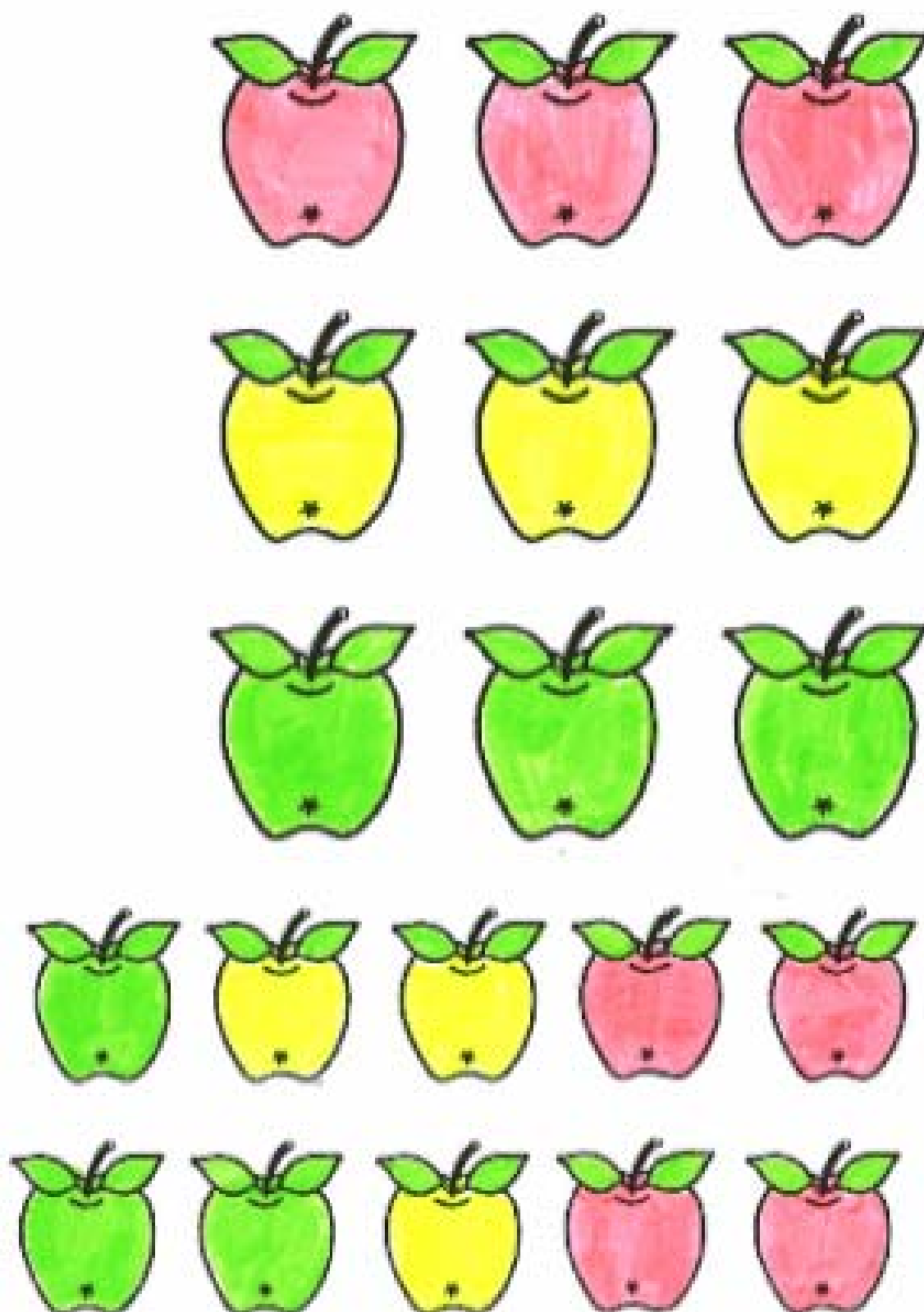
Endelig fortæller den voksne barnet, hvad der skal ske, hvad den voksne har tænkt sig at gøre og hvornår.

Venskabstræet

(kopieres på A3-papir)

Æbler til udklip

Hvad vil jeg gøre for at få venner?

Jeg vil _____

Hvem har du lyst til, der hjælper dig til at få venner?

Hvad kan jeg/hun/han hjælpe dig med?

Kan hjælpe med at _____

Pædagogisk arbejde og perspektiv

Pædagogen eller læreren får via de to interviews konkret viden om det enkelte barns venner og venskabsrelationer, samt de bliver vidner til barnets konkrete erfaringer, ønsker og kompetencer i forhold til at fastholde og skabe venskaber. Derved får intervieweren indsigt i og et ansvar, som forpligtiger intervieweren i det videre pædagogiske forløb. Viden forpligter til handling.

To eksempler på, hvad interviewerens viden kan være:

1. eksempel:

Børnehaveklasselederen interviewer Mads. Via interviewet erfarer hun, at Mads ingen venner har i klassen. Mads leger ikke med nogen og iagttagelser i legetimen fortæller, at han leger 'ved siden af' og ikke deltager i det sociale fællesskab.

2. eksempel:

Pædagogen interviewer Peter. Peter fortæller: 'Jeg er i hvert fald ikke ven med Rikke, men jeg vil gerne være ven med Rikke. Hun synes ikke, at jeg er sød!'

Ud fra eksemplerne reflekterer intervieweren over, hvilke spørgsmål der kunne hjælpe de to børn til at få venner eller 'en bestemt ven'. Det kunne være ved at stille følgende spørgsmål:

- Hvem har du lyst til, der hjælper dig til at få venner?
- Hvad kan jeg/han/hun hjælpe dig med?
- Hvordan vil det være for dig, hvis du leger med ham, som du gerne vil være ven med?
- Hvordan kan du få ham/hende til at synes om dig?

Børnene udfordres til at fortælle, når de stilles åbne spørgsmål. Intervieweren skal mestre det åbne kvalitative interview.

Intervieweren har brug for at være tydelig og præcis i forhold til at kunne skabe

- et genkendeligt billedsprog og et fælles sprog, fx definition på, hvad en ven er
- fælles ritualer og symboler
- udvikling af barnets sociale forståelse af at være en del af et fællesskab, hvor venskaber opstår
- udvikling af venskabsrelationer børnene imellem.

Det pædagogiske arbejde bidrager til, at venskabsrelationerne bliver til konkrete læringsmål i de pædagogiske læreplaner og elevplaner.

'sociogrammet skaber synergi i form af ny bevidsthed og erkendelse hos barnet og intervieweren'

I forbindelse med arbejdet med Venskabstræerne vil der typisk opstå et naturligt behov for at arbejde med de sociale relationer i gruppen eller i klassen. Interviewsamtalerne og sociogrammet skaber synergi i form af ny bevidsthed og erkendelse hos barnet og hos intervieweren. Denne bevidsthed øger den fælles viden om barnets relationer eller mangel på samme. Med andre ord får denne fælles viden efterfølgende en kvalificerende betydning for pædagogens og lærerens arbejde med børnenes relationer.

Tre praksiseksempler på pædagogisk arbejde

Med henblik på at skærpe børnenes fokus på venner og venskaber er det hensigtsmæssigt at igangsætte pædagogiske aktiviteter, som understøtter barnets erfaringer, refleksioner, erkendelser og bevidsthed.

1. Samtale med børnene om 'venner' og 'venskaber'

Formålet er, at børnene tilegner sig en begyndende fælles forståelse af begreber og fælles sprog for begreberne 'venner' og 'venskaber'.

Opgave: at tale om 'venner' og 'venskaber'.

Materialer: Børnenes praksisfortællinger og relevante børnebøger om venskaber benyttes til, at børnene i fællesskab reflekterer over begreberne venner og venskaber.

Alle sidder i en rundkreds og en historie læses op.

'Børnene udvikler empatiske kompetencer, får sympatier for hinanden, tiltrækkes af hinandens ideer, måder at være på, og venskaber kan opstå'

Spørg børnene om:

- Hvad er en ven? Hvad er for barnet det, der bl.a. gør forskellen på venner, kammerater og kærestes?
- Hvad er det, der gør, at han eller hun er en ven?
- Hvordan kan barnet være en ven?
- Kan barnet være ven med et barn af det modsatte køn? Hvordan kan det være – eller ikke være?

Avispapir smøres ind i lim. Træstamme og krone farvelægges. Der klippes æbler i de tre farver samt aktiviteter, der viser venskaber fra ugeblade og aviser. Herefter påsættes æbler og billeder.

Børnenes praksisfortællinger inddrages. Børnenes autentiske erfaringer og refleksioner anerkendes og inddrages i arbejdet for at danne et fælles sprog og forståelse af 'venner' og 'venskaber'.

2. Et kreativt projekt i børnehaven

Formålet er, at børnene får øje på potentielle venskabsrelationer via en fælles aktivitet.

Opgave: at samarbejde og se muligheder for venskaber.

Materialer:

- et stort 'træ' skåret ud i pap (ca. 1½ m højt – 1 m bred krone) eller lavet af en papkasse og papmache
- skabelon af et æble (ca. 10 cm i diameter)
- grøn, gul og rød karton til æbler
- tegneserier eller andre blade med billeder af venskabsaktiviteter
- lim, sakse, maling m.v.

Der skabes et stort 'æbletræ' af pap, hvorpå børnene sætter 'æbler' og billeder som viser Venskabsaktiviteter, og som understøtter børnenes fantasi og kreative virksomhed.

Opgaven udfordrer, og børnene lærer, ved at de

- fordeler opgaver imellem sig og ved, at de hver især laver enkeltdele af 'træet'
- samarbejder, hjælper og giver hinanden gode råd
- er fleksible og giver hinanden plads
- tænker over, hvem de er venner med, og hvem de gerne vil være venner med
- finder billeder af aktiviteter, som viser, hvad venner kan være sammen om
- tydeliggør deres venskaber ved at påsætte 'æbler'.

I arbejdsprocessen snakker børnene med hinanden om venner og venskaber samt om deres konkrete relationer til hinanden. Når børnene finder billeder på, hvad venner kan være sammen om, italesætter og drager børnene paralleller fra hypotetiske forslag om en leg til konkrete lege ude på legepladsen. Børnene udvikler empatiske kompetencer, får sympatier for hinanden, tiltrækkes af hinandens ideer, måder at være på, og venskaber kan opstå.

3. Et to-trins undervisningsforløb i børnehaveklassen - 2. klasse

Formålet er, at børnene henvender sig positivt til hinanden, og at de får positiv respons.

1. trin

Opgave: Om at spørge om lov til og hjælp til.

Materiale: tavle og bøger om venskaber.

Alle sidder i en rundkreds, og der snakkes med børnene om, hvor ofte vi har brug for at spørge om noget og få hjælp til noget

- når vi skal låne noget
- når vi har brug for hjælp til noget
- når vi skal spørge om lov.

Børnene kommer med eksempler, som skrives på tavlen, og der er opmærksomhed på, at der er forskel på måder at spørge på, fx

- 'Stik mig limen. Jeg skal bruge den', eller
- 'Når du er færdig med limen, må jeg så låne den?'

Dramatisér, hvor børnene bruger kropssprog og forskelligt tonefald på de to forskellige måder. Brug også tavleeksemplerne.

Spørg børnene om, hvordan de havde det, og om de fik lyst til at hjælpe. Få børnene til at sætte ord på forskellen på de to måder.

2. trin

Formålet er at hjælpe børnene til at forstå venners opførsel og lære dem at opføre sig som en ven.

Opgave: At være venner.

Begynd samtalen med spørgsmålet: 'Hvad er en god ven for dig?'

Udsagn fra børnene kan fx være, en

- jeg godt kan lide, og der er sød
- der kan tilgive
- jeg har hemmeligheder med
- der holder af mig
- der er sød ved mig
- jeg besøger
- som jeg kan dele ting med
- der hjælper
- som jeg leger godt med.

Følgende ordsprog kan tydeliggøre udsagnene. Skrives på tavlen og læses op:

'Vær mod andre, som du vil, andre skal være mod dig'

Snak om ordsprogets indhold og konsekvenser. Børnene opfordres til at komme med eksempler, fx: 'du leger med nogle fra klassen, og en klassekammerat står alene, og du spørger, om hun vil være med'.

Opgaverne udfordrer og lærer børnene, at de

- kan få venner
- kan være venner med andre børn, når de selv og de andre børn tænker og handler på en sympatisk måde.

Ved hjælp af opgaver tydeliggør og italesætter pædagogen eller læreren sammen med børnene klassens positive spilleregler om venner og venskaber. De ophænges i klasselokalet. I aktuelle situationer eller i et planlagt forløb vender børn og voksne tilbage til udsagnene for at videreudvikle samtalen omkring dem. Opgaver og udsagn kan også inddrages i samarbejdet med forældrene og være et godt samtalepunkt på forældremøder.

Yderligere inspiration til opgaver kan hentes i 'Lions Quest' – se litteraturliste.

Efterskrift

Denne lærebog er udformet som et praktisk materiale, som kan anvendes i den pædagogiske og undervisningsmæssige praksis i dagtilbud og skoler/SFO. Materialet kan anvendes som det er, og der er mulighed for at omforme og videreudvikle materialet på egne vilkår, så det passer ind i egen hverdag.

Lærebogen har som sit helt centrale omdrejningspunkt børnenes venskaber. Venskaberne er helt afgørende for børnenes trivsel og derfor også for deres lære- og udviklingsprocesser. Børnene føler, at venskaberne gør deres liv værd at leve. De knytter sig til hinanden, mærker hvordan det er at give og modtage, de responderer på og spejler sig i hinanden, de lærer af og efterligner hinanden. De udvikler deres selvværdsfølelse - de danner deres identitet.

Læring og udvikling forudsætter god trivsel. Derfor skal pædagoger og lærere anerkende og have indsigt i børnenes venskaber. Jo mere viden og indsigt i børnenes venskaber jo mere kvalificeret pædagogisk indsats er mulig.

Visualiseringer giver overblik, og overblik over børnenes venskabsrelationer er nødvendig, for at de voksne kan optimere deres handlinger – den pædagogiske praksis.

Venskabstræet er en visualisering – et sociometrisk overblik - over vigtige informationer om, hvordan børnene selv oplever deres betydningsfulde relationer. Træet er en kilde, en guldgrube af betydningsfuld viden, hvis kvalitet står og falder på de data, som ligger til grund for træets sociometri.

Kvalificerede data hentes fra børnene selv. De er specialister og eksperter i at være børn. Lærere og pædagoger skal være faglig kompetente til at iagttage, samtale, interviewe og tolke og beskrive, hvordan det er at være barn samt deres erfaringer og refleksioner. Endvidere skal personalet kunne vurdere disses validitet og kunne sætte dem i den rette kontekst, hvor de er rammesættende for faglig refleksion og for det pædagogiske arbejde.

***'Jo mere viden
og indsigt i
børnenes
venskaber jo
mere kvalificeret
pædagogisk
indsats er mulig'***

Personalet skal kunne anlægge et børneperspektiv og ved hjælp af det åbne kvalitative interview tilegne sig indsigt i det enkelte barns habitus og særlige univers samt visualisere oplysningerne om dets

venskaber i et sociogram – i et Venskabstræ.

De pædagogiske processer øger personalets faglige kompetencer. Processerne åbner op for mange muligheder for at arbejde med venskabsrelationer. Der tilegnes viden og indsigt i, hvad venner er for børnene, og hvilken betydning de har. Denne viden kvalificerer pædagogikken med temaet i børnegruppen og klassen, hvorved børnene tilegne sig selverkendelse og selvværd til at danne venskaber på ny og på tværs. Det enkelte barns trivsel øges og giver appetit til at lære i de dannede læringsfællesskaber; hvad kan jeg lære alene, og hvad kan jeg lære af og sammen med mine venner?

Venskabstræet og de informationer, som knytter sig til det, er et fagligt solidt fundament, hvorpå den pædagogiske og undervisningsmæssige praksis kan bygge, forældre- og personalesamarbejdet kan styrkes, og hvorpå dokumentation og evaluering af den pædagogiske praksis kan kvalificeres.

Litteraturliste

Om børns venskaber og børneperspektiver

- Andersen. J. (2001): Med barnets øjne – børneperspektiver i pædagogikken. Dansk Pædagogisk Forum Forlaget.
- Brostrøm. S. (1998): Social kompetence og samvær – vi er venner ik'?. Systime.vor
- Børnerådet. (1997): Mig og de andre. Rapport.
- Dansk Pædagogisk Forum (1994): Venner og uvenner. Tidsskriftet '0 – 14', nr. 1.
- Erwin. P. (1998): Venskab blandt børn og unge. Hans Reitzels Forlag.
- Frønes. I. (1994): De ligeværdige. Om socialisering og de jævnaldrenes betydning. Forlaget Børn og Unge.
- Gylling. P. Hønge. E. (2002): 'Hun har en eller anden stemning...' Artikel i tidsskriftet '0 – 14'. Nr. 2.
- Hviid. P. (2001): Børneliv i udvikling – om børns engagementer i deres hverdagsliv, i skole og fritidsinstitution. Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet.
- Hønge. E. (1987): Børns Venskaber – en projektopgave om de 6 – 7 åriges venskaber og pædagogers arbejde i børnehave og fritidshjem. DLH. Ikke publiceret.
- Hønge. E. (2004): '...husk at tale høfligt til os...' Artikel i tidsskriftet '0 – 14'. Nr. 1.
- Hønge. E. (2007): Gode grunde til at være, lære og handle. Artikel i tidsskriftet '0 – 14'. Nr. 2.
- Roffey, S. m. fl. (1994): Er du min ven? Om børns venskaber. Dansk psykologisk Forlag.
- Sigsgaard, E. (1997): Gode venner. Tiderne Skifter.
- Tiller. P.O. (1982): Venskab hos barn: Mangfoldighed og kompleksitet. Tidsskrift for samfundsforskning. Bind 23 (s. 251 – 260).
- Århus Kommune. (2005): Pædagogiske relationer. Rapport.

Om interviews

- Bjerre. T. Hønge. E. (2007): Børneinterviews. Videooptagelser af interviews med 18 børn på 5 – 10 år fra to børnehaver og en skole i Århus Kommune. Århus Kommune. Børn og Unge. Ikke publiceret.
- Cederborg. A-C. (2002): Interviews med børn - en guide til undersøgelse og efterforskning. Psykologisk Forlag.
- Garbarino. J. m.fl. (1997): Hvad kan børnene fortælle os. Om tolkning og vurdering af kritisk information fra børn. H. Reitzels Forlag.
- Kvale. S. (2008): Interview – en introduktion til det kvalitative forskningsinterview. H. Reitzel.

Om habitus

- Gregersen. C. og Storm. S. (2007): Ingen arme, ingen kager! En Bourdieu-inspireret praksisanalyse af skolens sociale sortering. Forlaget Unge Pædagoger.
- Hygum. E. (2005): Et professions- & generationsperspektiv på ny skolestart – en ph.d.-afhandling.. Forlaget PUC, CVU Midt-Vest.
- Jerlang. E. Jerlang. J. Socialisering og habitus. Individ, familie, samfund. Socialpædagogisk Bibliotek. 2. udgave.

Om sociometri

Bisgaard. (1998): lagttagelse – psykologisk og pædagogisk. Gads Forlag.

Boelskov. J. (2006): Kompendium om observationsmetoder.

Lange. J. K. (2007): Det nye ansvar. Dafolo.

Petrovskij. A. (1990): Studier i psykologi. Kollektiv og personlighed. Forlaget Sputnik.

Sjølund. A. (1985): Gruppepsykologi. Gyldendals Pædagogiske Bibliotek.

Andet

Jordet. A. N. (2007): Nærmiljøet som klasserom. Det Utdanningsvitenskapelige Fakultet. Universitetet i Oslo.

Lions Quest. (1999): Dig og mig og Qvik. Kursus i samvær for skolens yngste klasser.

Schilhab. T. m.fl. (2007): Skolen i skoven. Hjerne, krop og læring i naturen. Dansk Pædagogisk Universitetsforlag.

Børnebøger

Asch. F. (2007): Mary Marlowes Mus. Forlaget Flachs.

Graham. K. (2007): Vinden i piletræerne. Forlaget Sesam.

Haugaard. I. (2005): Karl K. dagen lang. Forlaget Gyldendal.

Lindgren. A. (2007): Ronja Røverdatter. Forlaget Gyldendal.

Lundgren. C. (2007): Venner? Forlaget Lohse.

McCann. J. (2005): En for alle og alle for en. Forlaget K. E. Media.

Moost. N. (2004): Et godt skænderi – og fluks gode venner igen. Forlaget Agertoft.

Riechoff. S. (2007): Venner. Forlaget Lamberth.

Sodtke. M. (2007): 1,2,3. Forlaget Lamberth.

Velthuijs. M. (2001): En ven. Forlaget alma.

Bilag 1.

Oversigt over eksempler til interviewspørgsmål

Oversigt over eksempler på spørgsmål, som er nyttige at benytte som udgangspunkt og inspiration, når interviewer vil vide noget om et barns forståelser af og refleksioner over dets venskabsrelationer – eller mangel på samme.

	Har en ven	Har ikke en ven	Problemer i venskabet	Andet, fx om legen
Er	Hvordan er det at være dig, når du har en ven?	Hvordan er det at være dig, når du ikke har en ven?	Hvordan er det at være dig, når I er uvenner?	Hvordan er det at være dig, når du leger med din bedste ven?
Kan	Hvad kan du gøre for at blive ved med at have en ven?	Hvad kan du gøre, når du ikke har en ven?	Hvad kan du gøre for, at I bliver venner igen?	Hvad kan du gøre for, at din ven er glad for at lege med dig?
Har det	Hvordan har du det, når du har en ven?	Hvordan har du det, når du ikke har en ven?	Hvordan har du det, når I er uvenner?	Hvordan har du det, når I leger sammen?
Vil	Hvad vil du gerne sammen med din ven?	Hvad vil du gerne gøre for at få en ven?	Hvad vil du gerne gøre, når I er uvenner?	Hvem vil du gerne lege med?
Vælger at gøre	Hvad vælger du at gøre for at blive ved med at have x som ven?	Hvad vælger du at gøre for at få y som ven?	Hvad vælger du at gøre, når I er uvenner?	Hvad vælger du at gøre, når din ven vil lege noget andet end det du helst vil?

Bilag 2.

Skabelon til orienteringsbrev til forældre

Kære forældre i _____

I øjeblikket arbejder vi med et tema om børnenes venskaber.

Formålet med temaet er at undersøge, om alle børn har gode venner, med hvem, hvad de betyder for børnene, og hvad der skal ske for, at alle har gode venner.

Derfor gennemfører vi i den kommende tid et fælles forløb på klassen eller i gruppen.

Vi begynder med en fælles introduktion den _____. Her snakker vi bl.a. om, hvad det betyder for børnene at have venner, hvad det vil sige at have venner, hvordan man selv kan være ven osv.

Efterfølgende snakker vi sammen med hvert enkelt barn om en tegning, som vi har valgt at kalde et Venskabstræ. Venskabstræet illustrerer børnenes venskaber ved hjælp af æbler.

Oplysningerne fra det enkelte barn er naturligvis fortrolige og bruges kun i institutionen eller skolen.

Forældrene er velkomne til at se eget barns træ, når vi er færdige med projektet.

Er der noget, vi har brug for at tale med jer om, så henvender vi os.

Med venlig hilsen

Bilag 3.

Æbler til farvelægning og udklip

